

ՆՐԵՔԻՆ ՏԵՍՈԹԻԻՒՆ

Վրացիների վերաբերմունքը քուր-հայկական ընդհարումների ժամանակ.—Ազգային եւ դասակարգային երեւոյթներ.—Նացիօնալ եւ մացիօնալիոսական զգացմունք.—Հայ «կոմիտէներ» մասին.—Պանիսլամիզմը եւ պանքիւրիզմը.—Ընդհանուր բեժումներ, Անդրկովկասեան նեկայացուցչական ժողով եւ հայա-վրացա-քիւրական համագումարում.—Ժ իջիւ. Ս. Ն. Տրուբեցկոյ.—Բազուի արդիւնագրծների նեկայացոյցիչներ Պետերբուրգում.—Բազուի բանուարների գեկուցագիրը:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ողբերգական կողմերից մէկն էլ այն է, որ այդ դժբաղդ օրերում երեաց եւ հայի դարեւոր միւս հարեանի՝ վրացու իսկական զգացմունքները հայ ազգի նկատմամբ. դուրս եկաւ, որ ոչ միայն ուսւ բիւրոկրատիան եւ պոլիցիան, այլեւ վրաց ազնուականութիւնը, բուրժուազիան եւ ինտելիգենցիան իրանց համակրանքով թուրքերի կողմն են. զանազան Մալարաձէների հետ նոյնիսկ պրոֆեսսոր Մառի նման անձնաւորութիւն չզգուշացաւ այս ծանր օրերում քար նետելու հայերիս վրայ «РОЗСВѢТЪ» լրագրում... Ո՛ղջ աշխարհում որք մի ազգ, իսկ որքին, ինչպէս հայ առաժն է ասում, «խրատ տուող շատ կը լինի, իսկ հաց տուող՝ ոչ ոք»... Այդպիսի պարագաներում, երբ հայի շուրջը կանգնել են միմիայն ատելութեամբ լի դատախազներ, որոնք իրանց ականջներն են խցում հայ լլկած կանանց, մորթոտուող երեխանների ու ծերերի ճիչերն չլսելու նպատակով, երբ մարդիկ աչքեր են փակում՝ օր ցերեկով թուրք զինուած վոյմակների թալանն, հրկիզութիւնը եւ սպանութիւնները չտեսնելու համար, իհարկէ չարագործութեան եւ ստութեան մէջ հանճարեղ Աղանջներին եւ Թոփչիբաշէներին դժուար չէ աջողութիւն գտնել... Ռուս հասարակական կարծիքն էլ, ամբողջապէս կուլ գնացած ներքին ցաւերով, ժամանակ չունի մեղանով զբաղուելու... Եւ նա, միանգամայն անտեղեակ օտար ցեղերի կեանքին, տարիներից ի վեր միայն մոլորեցնւում է: Միրոպիւիւ ուս հետազօտողը «О положеніи русскихъ ино-родцевъ» գրքում էանթիւ փաստեր ապացուցելու համար թէ ինչ անցերեմոն, տգեղ, ոճրագործ միջոցների են դիմել

տասնեակ տարիներ շարունակ թուրք «խնտելիզենտ» գրող Գասպրինսկիները, Դեվլէթ-Կիլիզէնզիները, Մուրզա-Ալիմները, ախուճ Բայազիդոֆները, Թոփչիբաշեֆները և Աղանֆները՝ մոլորեցնելու և քնացնելու համար ոռուսի կատարեալ անծանօթութիւնը մահմեդական ձգտումների և դորանի ոգու հետ. ստեղծելով, ծածկելով, յեղաթիւրելով—ամենասովորական բաներ են այդ թուրք «իդէօլոգները» համար: Կարդացէ՛ք այժմ էլ մայրաքաղաքի թերթերում թուրքերի գրածները, կարդացէ՛ք, օրինակ «СЛОВО»-ում (№ 270) Աղանովի վերջին յօդուածները, «Русь»-ում (№ 234) «Երիտասարդ թուրք խնտելիզենտների» բարբառանքները, համոզուելու համար որ շանտափի մէջ այդ պարոնները ուղղակի վիրտուօզներ են: Մակայն այն ինչ անյայտ է ոռուսին, պէտք է որ յամենայն դէպս յանցանք ճանաչուէ՛ր մեր երկրում, մեր կողքին ապրող վրացիների համար. ձեացնել, որ նրանք մոռացել են թրքական լծի տակ իրանց մօտիկ անցեալը և չեն կարող այժմ տարրերել յարձակողին պաշտպանողից, նշանակում բռնել այն դիրքը, որ գրաւել էին «Новое Время», «СВѢТЪ» և «Моск. Вѣд.» հայկական ջարդերի ժամանակ, Թիւրքիայում, երբ դրանք հնարաւոր էին դտնում գրել «հայկական դադանութիւնների» մասին թուրքերի և քրդերի նկատմամբ...

Այդ տմարդի վերաբերմունքին ինչ որ գաղափարական հիմք տալու համար այդ մինչև ոսկորների ծուծը իրանք նացիօնալիստ վրացիները, որոնք պատրաստ են Թիֆլիսի դումայի ամենաչնչին մի ընտրողութեան առէթով հարայ հրոցներ բարձրացնել, որոնք կաշուից դուրս են գալիս վրացախօս հայերին վրացի ճանաչել տալու համար, այժմ, երեւակայեցէ՛ք, հայի դժբաղդութեան բոլոր պատճառները այն են համարում որ «հայ բուրժուազիան և հոգեւորականութիւնը միացած՝ կաշկանդել են հայ բանուորին և թոյլ չեն տալիս նրան իր դասակարգային շահերը պաշտպանելու, և հայ բանուոր դասը քնած է լիտարգիական քնով»... Չգիտենք ինչ կապ կայ դասակարգային կռիւների և այն ողբերգական կացութեան մէջ, երբ հայը սպանւում է միմիայն այնպատճառով որ նա հայ է, երբ ոչ մի տարրերութիւն չի դնում Ուլիա-Նորաշէնի, Մինքեանդի գիւղացու, հայ քահանայի, հայ բուրժուաի, խնտելիզենտի և բանուորի մէջ: Ասել թէ «հայ բանուորութիւնը լիտարգիական քնով էր քնած, կաշկանդուել է հայ բուրժուազիայից և կղերից» նշանակում է մի նոր սուտ հրապարակ նետել հասարակական կարծիքը պղտորելու դիտաւորութեամբ: Թէ հայերը շատ խոշոր դեր են կատարել Բագուի բանուորական շարժումների մէջ—ապէս գիտեն նոյնիսկ թուրքերը: Իսկ թէ օտար բանուորութիւն-

նը անկարող էր պաշտպանել հայ բանուորին ջարդերի ժամանակ — դա ապացուցուեց առաջին անգամ փետրուարեան անցքերի ժամանակ և, աւելի ևս սոսկալի չափով, օգոստոսի սարսափելի օրերում, երբ մի քանի հարիւր օտարազգի բանուորների միջից ղինուած թուրք մարդասպանները մէկիկ մէկիկ դուրս էին հանում մի քանի հոգի հայ բանուորներին, ինչպէս հօտից դուրս է հանում մսագործը իր ուզած ոչխարին, և մորթում միւս բանուորների աչքերի առաջ... Այդ միւս ազգութիւնների բանուորները լինչ արան պաշտպանելու համար իրանց պրոլետար եղբայրներին:

Պարզ էր որ կռիւը դասակարգային կամ տնտեսական չէր, այլ զուտ ազգայնական հողի վրայ դրած: Երեւոյթների կատեգորիաները չպէտքէ շփոթել! Դոկտրինեօրութիւնը մի կողմ թողէք, պարոններ, և հաշիշ ընդունածների նման մի բարբալէք չմարսուած տեսութիւններից. կեանքի երեւոյթները հասկանալու համար բաւական չէ թութակի ընդունակութիւնը կամ նմանութիւնը այն էակին, որ յուղարկաւորութեան մէջ անալոգիա է գտնում հարսանիքի հետ և սկըսում պարել երբ ուրիշները լալիս են... Իսկ թէ առհասարակ դեռ բանուորութեան տակտիկայի մէջ մեզանում վարանումներ և հակասութիւններ են երևում, կազմակերպութեան մէջ՝ խոշոր թերութիւններ — այդ ևս պէտք է պարզ լինի այն բոլոր անաչառ դիտողների համար, որոնք աշխատաւոր դասակարգերի անկեղծ բարեկամներն են: Ճերբ բանուորական շուկան մաքրուել է հայ բանուորներից, գրում է պ. Դ. Տէր-Դանիէլեանը «Արշալոյս»-ի № 30-ում, ուսւ «ընկերները» շտապել են թանգ ծախել իրանց ոյժը, օգտուել նպաստաւոր պայմաններից և այսօր երկու շաբաթից աւելի է ինչ բանում են հանքերում՝ չսպասելով նոյնիսկ իրանց Պետերբուրգ ուղարկուած ընկերների վերադարձին: — Բարեկամներ, վերջացնում է յօդուածագիրը, միթէ լոկ դատարկահնչիւն ֆրազներ էին ձեր ճառերը: Գործով ցոյց տուէք, որ թանգ էք գնահատում ընկերական վսեմ զաղափարը: Գործ և ոչ խօսք... Այդպէս է Բագուում:

Իսկ լինչ ասել զաւառների մասին, ուր բանուորական կազմակերպութիւնների նշոյլ անգամ չըկայ...

Ահա մի գիծ մեր իրականութիւնից:

Ոչ վրացի և ոչ ուսւ բանուորը չեն մտածում իրանց մայրենի լեզուն փոխարինել «վոլապիւկով» կամ այլ լեզուով. և շատ էլ լաւ են անում. վրացի բանուորներն, ինչպէս և գիղացիները, պահանջում են իրանց դպրոցներում մայրենի լեզուով դասաւանդում. և միանգամայն արդարացի մի պաշտեմբեր, 1905.

հանջ է, որի դէմ կարող են լինել միայն Սովորինի նման նացիօնալիստները: Բայց հէնց որ նոյն բանը պահանջում է և՛ հայը—պատկերը փոխում է.—թէ ռուս և թէ վրացի quasi—արմատա կանները սկսում են զգալ «հայ բանութեան կղերական —նացիօնալիստական» ուղղութեան մասին... Պարզ է որ մենք գործ ունենք մասամբ զաղափարների տհասութեան, խառնափնթորութեան, մասամբ էլ, սխալած չենք լինի եթէ պնդենք, նենգամտութեան, անմիտ ատելութեան...

Պէտք է տարբերել նացիօնալ և նացիօնալիստական զգացմունքները. առաջինը մի արտուրիստական զգացմունք է, որ ընդարձակելով դառնում է բարեացակամութիւն դէպի համայն մարդկութիւնը. նացիօնալ զգացմունքը երբէք չի պահանջում խորշում, կղզիացում միւս ազգութիւններից, թշնամական, յարձակողական վերաբերմունքը դէպի միւս ազգութիւնները չի մտնում նրա տենչանքների մէջ, որոնք տոգորուած են եղբայրասիրական ձգտումներով. ինչպէս առողջ է սէրը դէպի իր ծնողները, զաւակները, ընտանիքը, ծննդավայրը, այնպէս և առողջ, ազնիւ զգացմունք է հայրենասիրութիւնը. սիրելով իմ լեզուն, իմ ժողովուրդը, ցանկանալով որ դժբանք ազատ զարգանալու պայմանների մէջ գտնուեն, ես դեռևս հեռու եմ ցանկանալու որ նոյն պայմանների մէջ չգտնուեն իմ դրացիները, ես հեռու եմ ճնշելուց դրանց ինքնորոշման իրաւունքը: Դանտէ, Շիլլէր, Ժորես, Բեքել այդ կողմից, այդ տեսակ հայրենասէր գոյով, չեն դադարում ընդարձակ մտքով կոսմոպոլիտ լինելուց: Այլ է նացիօնալիստի ոգին, որ հիւանդ գերաճման ենթարկուած ազգասիրութիւն է. դա ազգային նեղ եսասիրութիւն է և ինչպէս այդպիսին ուղղուած է միւս ազգութիւնների ազատ զարգացման դէմ.—թող թշուառանան, կորչեն, ընալինջ լինեն բոլորը, միայն թէ ապրի իմը. ես պէտք է կուլ տամ միւսներին, որ ինքս աւելի ևս հզօրանամ, ահա նացիօնալիստի ցանկութիւնը:

Այդպիսով, առաջինը՝ նացիօնալ զգացմունքը՝ ազատութիւն կրող է, առաջադիմական մի երևոյթ՝ է, իսկ երկրորդը՝ նացիօնալիստական զգացմունքը, բռնութեան և անարդարութեան արտայայտիչ է, ուրեմն մի յետադիմական երևոյթ՝ հասարակական կեանքում: Առաջինը ստեղծեց ազատ Յունաստանը, Ռումանիան, Չեքոսլովակիան, Սերբիան, Բուլղարիան, որոնք եթէ մնային սուլթանների լծի տակ և երազէին մի անմիտ բան. —«թուրք պրոլետարների հետ միացած, ոսնակոխ անելով իսլամական խոջադուները, Թուրքիայի բոլոր ազգերի պրոլետարների միահամուռ ոյժերով, վերանորոգել Օսմանեան եր-

կրնե՞րի բեժիմը—այսօրուայ օրս աւելի լաւ կացութեան մէջ չէին գտնուիլ, քան ներկայ Մակեդոնիան և Հայաստանը... Արդ, մարդկային առաջադիմութեան տեսակէտից պրոգրեսսիւ մի երևոյթ էր յիշեալ երկրների նացիօնալ շարժումը, թէ բեգրեսսիւ Ինձ թւում է թէ պէտք է ապշութեան հասած դոկտրինեօր լինել ժխտելու համար մի այդպիսի պարզ ճշմարտութիւն: Դժբաղդաբար կան այդպիսի էկզեմպլարներ...

Մենք գիտենք, որ Հափազանց շուտ նացիօնալ զգացմունքը կերպարանափոխուում է նացիօնալիստականի. նոյն Յունաստանը, որ դարերով հերոսական կռիւ էր մղում թրքական խայտառակ բռնութեան դէմ և իր կողմը գրաւում քաղաքակիրթ մարդկութեան այնպիսի ըմբոստ ոգիներ, որպիսին ունէր Բայրընը, այսօր, կուրացած արդէն նացիօնալիստական տենչով, դիմում է նոյն բռնակալ թուրք բեժիմի օգնութեան, ճնշելու համար Մակեդոնիայում մրցակից ազգութիւնները... Բայց միթէ դա ապացոյց է, որ նրա նախկին, նացիօնալ, ձգտումը անհամակրեւի մի բան էր. ո՞վ չգիտէ, որ կրակը բարիք է, սակայն դառնում է չարիք, երբ նա հրդեհում է, կործանում—շինելու, ստեղծելու փոխարէն...

Արդ, հայերի ձգտումների մէջ ո՞վ է կարող նացիօնալիստական և ոչ նացիօնալ ուղղութիւն գտնել, եթէ լաւ հասկացած ֆակտերից դէնը չզնայ: Ոչ միայն օտար հայակերները, այլև շատ ազնիւ հայ պարոններ, ոգևորուած առաջադէմ տեսութիւններով, որոնք դժբաղդաբար դեռ հող չունեն մեր իրականութեան մէջ՝ ծելելու և պտուղներ տալու համար, սիրում են հայկական շարժման մէջ նացիօնալիստական ուղղութիւն գրտնել և, սովորաբար, մատնանիչ են անում «Դաշնակցութիւն» կոչուած ընկերութեան գործունէութեան վրայ, թէ Թիւրքիայում և թէ Կովկասում: Ռուս, թուրք, վրացի ամեն չարիքի պատճառը «կոմիտետներն» են համարում, դրանց իբր թէ նացիօնալիստական ուղղութիւնը... Այդպիսի մեղադրանք անում են և այն հայ տարրերը, որոնք կարծում են, որ ամեն տեղ, ամեն ժամանակ և ամեն պայմաններում կարելի է գործածել, «սոցիալական», ամեն տեսակ ցաւերի համար նոյն դեղը—«դասակարգային կռիւր»։ Կուլտուրա, տնտեսական զարգացման աստիճան, պատմութիւն, բնաս, կրօն, և այլն և այլն ոչ մի նշանակութիւն չունեն այդ տեսակի «սոցիօլոգներին» համար: Կարճ և ազգու. «բոլոր երկրների պրոլետարներ միացէք» կոչը բաւական է անել և դիւթական գաւազանի մի շարժումով բերդն էլ, թուրքն էլ կը ժողանան ամեն ինչ և հային կը

տան այն, ինչ նա ցանկանում է. կեանքի, գոյքի և պատուի ապահովութիւն: Ամենաբարդ հասարակական հանգոյցները այդպէս հեշտ եթէ լուծուէին՝ որքան զոհերից, արեան ի՞նչ ճապաղիներից և արտասուքի ի՞նչ ծովերից մարդկութիւնը ազատուած կը լինէր: Բայց, դժբաղդարար, լոկ «դասակարգային կռուի» նշանաբանով չեն լուծուում մարդկային բարդ հոգու բարդ պահանջների համապատասխան բարդութիւն ունեցող հասարակական և միջադպային շատ և շատ խճճուած հարցեր: Կան շատ դէպքեր, երբ հարկաւոր է այդ նշանաբանին հետեւել, սակայն նա պանացէա չէ բոլոր դէպքերում և բոլոր հանգամանքներում...

Զգիտեմ ով է ընդունակ այժմ ուրանալ, որ դժուար է երեւակայել աւելի թշուառ, աւելի խայտառակ մարդկային կացութիւն, քան հայինը Թիւրքիայում: Մենք գիտենք, որ վատ է նոյն երկրում և թուրք ժողովրդի դրութիւնը. սակայն ի՞նչ համեմատութիւն կարող է լինել այդ երկուսի կացութիւնների մէջ. կեանքի, գոյքի և պատուի ամենատարրական ապահովութիւնից զուրկ, օրէնքի առաջ մահմեդականի նկատմամբ ոչինչ հայը մի այնպիսի դրութեան մէջ է, որ տեանողի հաւատը չի գալիս թէ հնարաւոր է այդ պայմաններում մի բոլոր ապրելու «եթէ դուք միայն տեսնէիք, ասում է մի բժիշկ Մուշից զրած մի մասնաւոր նամակում, ¹⁾ որչափ դժբաղդ է այդ ժողովուրդը և ինչպէս անտրտուն լինում է իր խաչը: Եթէ դուք տեսնէիք նրանց աղքատութիւնը, կիսաքաղց գոյութիւնը, նրանց սարսափելի հիւանդութիւնները, դուք կ'ապշէիք մարդկանց համբերատարութեան վրայ: Նրանց թալանում են, այրում են, տնտեսապէս զրկում, բայց նրանք չեն կորցնում լաւագոյն օրերի յոյսը և ջերմագին աղօթում են Աստծուն: Օ, ես նրանց տեղ, գուցէ, վաղուց երես դարձնէի Նրանից... Այստեղ կատաբեալ աւերուածութիւն է: Գրիստոնեան գլուխ դնելու տեղ չունի»...

Միթէ զղուանքի արժանի չէր լինի մի ազգ որ իր մէջ չունենար մարդիկ, որոնք զգացւում են այդ դրութիւնից և անձնուիրաբար ջանքեր գործ դնում ազատելու համար իրանց թշուառ հարազատներին այդ դժոխային դրութիւնից: Թէ պէտք է դոկտրինեօրական քարոզներ կարդային խեղճների գլխին և գայլի աւետարաններ դրանց նեղիչները գլխին... Եւրոպան չգիտէր այդ կացութեան մասին: Ի՞նչ արաւ նա: Նա ցոյց տուեց հայերին, թէ միայն մի ճանապարհ կայ փրկութեան. արեան

1) «Ը. Օր.» № 193.

ճանապարհորդը Եւ հաւատացին շէյտիկներին խօսքերին, անհաւատարմ, անհոգ, տիտանական կռիւ մղեցին իրանց ազնիւ ոգևորութեան մէջ շատ սքանչելի խիղախներ։ Եթէ մարդկային զգացմունքի նշոյլ լինէր Եւրոպայի սրտում, նա կը գոչէր. «բաւական է, դահիճ, այդ ազգը արժանի է տեղ ունենալ արեգակի տակ և հանգիստ նուիրուել իր խաղաղ կուլտուրական աշխատանքին»։ Բայց նա այդ չարաւ և գերադասեց մի ամբողջ երկիր աւերակների և արեան ծով դարձնել։ Թող ասեն հայկական շարժման անաչառ դատախազները. նացիօնալիստական էր, թէ մարդասիրական—աշխարհիս ամենավատթար բռնութեան դէմ այդ պայքարը։ Գործունէթեան սխալների, անհեռատես քայլերի, անտակտութիւնների մասին չէ մեր խօսքը, իհարկէ, այլ շարժման էութեան, նրա նպատակների մասին։ Ամբողջ աշխարհից վկայուած սուլթանական անտանելի. բեթիմի դէմ էր այդ պայքարը. և որը ազգի միակ պաշտպանների ցանկութիւնը՝ մարդկային տարրական իրաւունքներ ձեռք բերելուց դէնը չէր անցնում։ Ամօթ չէ՞ «կղերական-նացիօնալիստական» ինչ որ անմիտ միտումներ վերագրել այդ նահատակներին։ Այդ միայն Սուլթաններն ու Վիլիկօններն սիրտ ունէին գրելու «թիւրքերի և քրդերի դէմ հայերի կողմից գործադրուած գազանութիւնների մասին»։ Զարդուող, թալանուող, սպանուող, հրկիզուող, բռնաբարուող անզէն հայը յանցաւոր էր յայտարարուում։ Այն հայը, որ մէն մէնակ ուզում էր բարեկարգել նեխած բեթիմը, և իր իդէալականութեան մէջ այնտեղ էր հասնում, որ եղբայրութիւն, համերաշխութիւն էր քարոզում իրան նեղող թուրքին էլ, քրդին էլ։ Նացիօնալիստութիւն էր այդ, թէ ազգերի յարաբերութիւնների չնաշխարհիկ իդէալականացում?

Նոյն՝ իբր թէ «կղերական-նացիօնալիստական» ուղղութիւնը ունէին հայ «կոմիտեաները», գործելով կոմիկասի նախկին բեթիմի դէմ, որի ամբողջ ընթացքը հայերի նկատմամբ նոյնիսկ ուռա իշխանութիւնը գտաւ սխալ և անարդար։ Հայի ձգտումը—պահպանել իր լեզուն, գրականութիւնը, հետեւաբար և իր ժողովրդի լուսաւորութիւնը բիրտ ձեռների աւերիչ հարուածներէց, ինչպէս և ալը կը թուրթեան նիւթական միջոցներ հայթայթող կալուածների և գոյքերի (որոնք ամբողջ հայ ժողովրդի սեփականութիւնն են) գրավման առիթով յուզումները միթէ շօշափում էին որեւէ դրացի ազգի շահեր, միթէ դէմ էին հայ մասսայի առաջադիմութեան։ Հայ բուրժուան վաղուց ի վեր խորթացել է իր լեզուից էլ, իր դպրոցներից էլ. նա օգտակար չէր գտնում, որ իր գաւակներն իմանան հայերէն կամ յաճախեն հայոց վար-

ժարանները: Տուժում էր հայ գիւղացին կամ բանուորը, որոնց զաւակներին կամ ոչ մի ուսում չէր տրւում կամ մատակարարւում էր այնպիսի «լուսաւորութիւն», որից խորշումէ ուսն էլ, վրացին էլ, լեհն էլ, թուրքն էլ հաւասար կերպով: Արդ, զըպրոցների և կալուածների վերադարձումը նպաստում էր թէ խանգարում հայ ժողովրդի, ուրեմն և Կովկասի ու համայն պետութեան առաջադիմութեան: Ֆրանսիացի, գերմանացի, ուսմբանուորն ու գիւղացին իրանց մայրենի լեզուն հաւատարիմ մնալով միթէ դաւաճանում են աշխատաւոր դասակարգերի ձգտումներին: Եւ միթէ առանց քաղաքական իրաւունքների կարելի է երեւկայել տնտեսական արդար կարգերի իրաւահանացում: Կամ հայը պէտք է կուլ տար բոլոր անարդարութիւնները, իր յոյսը դնելով վտապուկային էպոխաների վրայ?..

Այդպիսով, հայի ամենաբնական՝ նացիօնալ ձգտումը թէ թիւրքիայում և թէ Կովկասում դուր չէր գալիս ոչ միայն այդ երկրների բեօիմներին, այլ և դրացի այն ազգութիւններին, որոնք իրանք վարակուած են նեղ նացիօնալիստական զգացմունքներով: Կովկասում հայի նացիօնալ վերածնութիւնը փուշ էր ոչ միայն Գուլիցիեան բեօիմի աչքում, այլ և «բուն ուսմների» և վրացի ու թուրք ազգասէրների:

Այս վերջինների, թուրքերի, նացիօնալիզմը նոր երեւոյթ է և շատերը, նոյնիսկ մամուլի (ուսմ) ներկայացուցիչներից, այնքան դժուարանում են հասկանալ, որ գործ են ածում «մուսուլման ազգութիւն» խօսքերը—էթնոգրաֆիապէս անմիտ մի դարձուածք:

Մենք մեր տեսութիւններից մէկում (մայիս) ցոյց տուինք որ իսլամը, ինչպէս մի զօրեղ շաղախ, միացրել է իրար հետ զանազան ցեղեր և դրանցից կազմել մի խայտաբղէտ կոնգլոմերատ: Նոյնպիսի շաղախի դեր էր կատարում միջին դարերում կաթոլիկութիւնը եւրոպական ազգութիւնների նկատմամբ: Կաթոլիկ եկեղեցու դէմ բողոքական շարժումները իսկապէս եկեղեցիների ազգայնացման ձգտումներ էին (Հուս, գալլիկանիզմը, Լիւթեր): Սակայն ազգայնական շարժումը սկսաւ առանձին թափով զարգանալ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ (Խտալիայի ազատութիւնը, Գերմանիայի միացումը, Բալկանեան ազգերի ազատութիւնը): Ուրիշ ազգերի արանքում ազգայնապէս ճնշուած ցեղակից զանազան ազգերի մէջ ևս ծագեց միանալու ձգտում: այդպէս, օրինակ, գերմանացումից և մաջարացումից ազատուելու համար սլաւօն ցեղերի մէջ առաջ եկաւ համա-սլաւոնականութիւն կամ պանսլաւիզմ:

Ազգային ինքնաճանաչութիւնը վաղ թէ ուշ պէտք է զարգանար և մահմեդական աշխարհում, թէկուզ իսլամը իր կրօնական ֆանատիկոսութեամբ ամենից քիչ նպաստէր ժողովուրդների կեանքի մէջ այդ անխուսափելի պրոցեսին: Մասնան, ամբողջ, ինչպէս ամեն տեղ, աւելի ուշ է ըմբռնում ազգային դադափարները, քան կրօնականը. և այսօր էլ զանազան ազգութիւնների մահմեդականներ միայն կրօնով են տարբերում մարդկանց, «դինը, մասսարն» է հասկանալի նրանց: Այդ պատճառով՝ բոլոր մուսուլմանների միութիւնը կամ պանիսլամիզմը շատ աւելի ժողովրդական դադափար է, քան նացիօնալիզմը: Մեր երկրում քուրդը, լեզգին, չերքէզը, պարսիկը և այլն իրանց դեռ հաշիւ չեն տալիս ազգային հարցերի մասին և միայն թուրք-թաթար ինտելիգենցիայի մէջ է սկսել այդ պրոցեսը. «Каспий», «Հէյաթ» օրգանների շուրջ է սկսել զարգանալ թիւրքական նացիօնալիզմը:

Լաւ ճանաչելով թուրք-թաթարական ցեղերի մըտաւոր ստոր վիճակը, այդ նացիօնալիստները աւելի մատչելի համիսլամականութեան տակ են կամաց-կամաց ժողովրդի գիդիտակցութեան մէջ զարթեցնում պանթիւրքիզմը: Մենք դիտմամբ թարգմանել տուինք և տպեցինք «Մուրճ»-ի № 8 և այս համարներում Հուսէյն-Ջադէի «Ո՞վքեր են թուրքերը և ռվքերից են բաղկացած» յօդուածները, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում մեր ասածների մասին՝ թուրքերի մէջ զարթնող նացիօնալիզմի նկատմամբ, «մենք պէտք է գիտնանք, ասում է յիշեալ թուրք գործիչը, թէ ռվքեր են թուրքերը, ռվքերից են բաղկացած, ռրտնդից են ծագած, թ'նչ ճիւղերի են բաժանուած, այսօր ռր տեղերում են բնակութիւն հաստատել և թ'նչ անուանների տակ են ապրում: Այս հարցով ոչ թէ այսօր, այլ մի քանի դար առաջ զբաղուած պէտք է լինէինք»: Այդպիսով հիմք է դնում թուրք-թաթարական ազգային ինքնաճանաչութեան, բոլոր թուրք ցեղերի միութեան կամ համաթիւրքականութեան—պանթիւրքիզմի դադափարին: Եւ մենք այդ բանի մէջ հակակուտուրական ոչինչ չենք գտնում, առողջ նացիօնալ զգացմունքը համարելով էվոլիւցիայի բնական, անխուսափելի մի օրէնք. սակայն հէնց սկզբից նացիօնալը թուրք ինտելիգենտի մէջ դառաւ նացիօնալիստական: Ցաւը հէնց նրանումն է, որ պ. պ. Աղանջները, Թոփչիբաշիները և Հուսէյն Ջադէները հէնց սկզբից նեղսրտութիւն, թշնամանք ցոյց տուին դէպի հայ տարրը, դրան համարելով արդէլը իրանց համաթիւրքական զաղաքական հեռաւոր նպատակների, և ամենամեծ խոչնդոտ, որ պէտք էր մէջտեղից

վերացնել: Հայը իր խաղաղ ձգտումներով երբեք չէր կարող արդեւել լինել թուրք-թաթարների ազգային կուլտուրական զարգացման, սակայն հայը հէնց ինքնապաշտպանութեան տեսակէտով դէմ կը լինէր պանթիւրքիզմի քաղաքական նպատակին, որովհետեւ անցեալի և ներկայի դառն փորձերը ցոյց տուին, որ այդ ցեղի ստեղծած քաղաքական-հասարակական կարգերը եղել են ամենաոտուկալի բռնապետութեան արտայայտիչներ. «սուլթանութիւն», «իսանութիւն», «փաշայութիւն» խօսքերը դառել են ամենավայրենի կամայականութեան հոմանիշներ: Թուրքը այլ տեսակ տիրապետող չի կարող լինել: Եւ ամեն մի ազգ, որ դժբաղդութիւն է ունեցել երբևէ իցէ ենթարկուել թուրք-թաթարական իշխանութիւններին—պէտք է խելագուրկ լինի նորից նոյն դրութեան վերադառնալու ցանկութիւն ունենալու համար: Միթէ հայը կամ վրացին կը մտածեն դրա մասին երբևէ իցէ: Այո, վրացիների աշխարհագրական դիրքը այնպէս նպաստաւոր է, նրանք այնպիսի, ըստ ազգութեան, միապաղաղ զանգուած են կազմում իրանց հայրենիքում, որ թուրք-վրացական ընդհարումների հարցը—ոչ մի հող չի ունենալ իրականութեան մէջ: Այլ է ցիր ու ցան եղած հայի վիճակը: Դարերի ընթացքում թուրք-թաթարական ցեղերին աջողուել է գրաւել ամբողջ Հայաստանը և նրա բնիկ հայ ազգաբնակչութեան միապաղաղութիւնը հիմնաւորապէս խախտել: Անտանիլի կացութեան երեսից հայի գաղթումը մի կողմից և ներքուստ պառակտուած ոյժերի ջարդերը միւս կողմից—դադարեցրին հայկական գաւառները, և այսօր Արաքսի հովիտը և հին Արցախն ու Սիւնիքը «Թաթարստան» են դառել, Վասպուրականը, Բարձր Հայքը և Տուրուբերանը «Բիւրդիստան»: Այդ «Թաթարստանի», Թիւրքիայի և Ատրպատականի ընդարձակ տարածութիւնները բռնել են թուրք-թաթարական ցեղեր, որոնք բնազդամբ ձգտում են միանալ: Եւ բաւական է Ֆիդիկապէս և տնտեսապէս ուժասպառ անել այդ երկրներում հայ տարրը, որ de facto իրականանար այդ միութիւնը: Թուրք նացիօնալիստների տակտիկայի տեսակէտից, ուրեմն, հասկանալի է հայերի բնաջնջման վայրենի վճիռը: Դրա մասին խօսել ենք անցեալ անգամ և կրկին վերադառնալ նոյն խնդրին աւելորդ կը լինէր:

Սկզբից և եթ մենք թուրք-հայկական ընդհարումների առիթով կողմնակից ենք եղել այն տեսակէտին, որ այդ երևոյթը պայմանաւորուած է մի շարք պատճառներով. եթէ տեղական բերրոկրատիան ու պոլիցիան տարուելով հայատելութեամբ չմոռանար իր պետական ֆունկցիան և չէզոք, թուրքերի համար

նոյնիսկ բարեկամական զիրք չընէր, այլ իսկոյն և եթ, փետրուարի դէպքերի ժամանակ, կտրուկ միջոցներ առնուէր, իհարկէ ոչ պանիսլամիզմը, ոչ պանթիւքիզմը, ոչ էլ թուրք խուժանի թալանելու և սպանելու բնազդները այնպէս կը բռնկուէին և այնպիսի սոսկալի ծաւալ կը ստանային: Բարեացակամ մեղմութիւնը թրքերի նկատմամբ նոյն ազդեցութիւնը գործեց, ինչ որ քամին հրդեհի ժամանակ: Անպատիժ ոճրագործութիւնները մի ամբողջ ազգի նկատմամբ և իշխանութեան ցոյց տուած անտարբերութիւնը առաջ բերան երկու կռուողների մէջ այն համոզմունքը, որ իւրաքանչիւրի փրկութիւնը թողուած է իր զէնքի ոյժին: Այդ անորմալ դրութիւնը միթէ չէին կարող բացատրել նրանով, որ իբր թէ կառավարութեան դեմիդն է զբաժանիր, որ տիրեալ... Այդ պայմաններում թուրք նացիօնալիստները իհարկէ պէտք է փորձէին իրագործել իրանց նպատակները: Բայց թուրք տգէտ, ֆանատիկոս, անկուլտուրական ամբոխը պատրաստ չէր ըմբռնելու շարժման ազգային կողմը, և ղեկավարները միայն զարթեցին նրա մէջ ֆանատիկոսութիւնը, զազանային բնազդները... Ով ճանաչում է թուրք ամբոխը՝ նրան հարկաւոր չէ բացատրել, որ իւրաքանչիւր խան, բէգ, սէիդ, հաջի վայելում է իր շրջանում ցեղապետի հեղինակութիւն. դրանց մի խօսքը բաւական է կռուացնելու և խաղաղացնելու թուրք խուժանը: Եւ եթէ ութ ամսուայ ընթացքում չխաղաղուեց երկիրը այդ այն պատճառով, որ թուրք ղեկավարներից ոչ ոք չէր ուզում, ոչ ոք չէր ստիպւում այդպէս անել... Նախկին բեթիմի նիրկայացուցիչները կարծես ամեն ինչ արին՝ վայր գցելու համար ռուսական պրեստիժը թէ ներքին և թէ արտաքին աշխարհում: Եւ երբ անհառ պատմութիւնը իր դատաւճիւրը կարդաց հին, նեխած բեթիմին Յուսի մօտ, մերկացան պետական օրգանիզմի այն բոլոր ցաւազար կողմերը, որ աշխատում էր ամեն միջոցներով ծածկել շահագրգռուած բիւրոկրատիան: Մայրերի քաղաքականութեան մէջ ևս տարիներով ցանած անարդարութիւնները, ճնշումները, ատելութիւնները աճեցին և առատ հունձ տուին, սակայն թունաւոր հունձ...

Այժմ ի՞նչ անել, ինչ հակաթոյն տալ բռնկած կրքերն հանգստացնելու համար, երկիրն կործանումից ազատելու համար: Անցեալ անգամ մենք մատնանիշ արինք շուսափոյտ, հէնց այժմ ձեռք առնելու միջոցներ, հրդեհը հանգցնելու համար. այժմ առաջ բերենք այն, ինչ պէտքէ ծառայի ապագայի համար:

Նախ և առաջ՝ մաքուր օդ, առողջ սնունդ, որոնք սոցիա-

լական կեանքում այլ կերպ չեն հասկացւում, քան ազատ, արդար կարգեր...

Երկրորդ՝ Կովկասը պէտք է ունենայ տեղական կեանքին մօտ կանգնած առանձին ներկայացուցչական ժողով ընտրուած ազգաբնակիւթիւնից այնպէս որ դէմոկրատիական տարրերի ցանկութիւնները ազատ արտայայտութիւն գտնեն նրանով և ոչ թէ նա լինի բուրժուազիայի և ազնուականութեան կամ մագնատների մի սէյմ: Այդ անելու համար ուռւ իշխանութիւնը պէտք է մի անգամ ընդ միշտ հասկանայ և համոզուի որ ոչ վրաց և ոչ էլ հայ ժողովուրդը այնքան տրհապարհաբար ընտրուած են, որ ձգտեն սեպարատիզմի, թուրք-թաթարական բիրտ գերիշխման վտանգի դիմաց: Պէտք է մի կողմ նետել խանդոտ կասկածամտութիւնը և բռնի ուստիֆիկացիայի քաղաքականութիւնը, հաւատացած լինելով որ իւրաքանչիւր ազգի աւուղջ նացիօնալ—կուլտուրական ձգտումը ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ ընդհանուր հայրենիքի ամբողջութեան, այլ նոյնիսկ աւելի բնական և զօրեղ կը դարձնի նրանց կապը ուռւ ժողովրդի ստեղծած լաւագոյն պետական կազմի հետ:

Երրորդ՝ ոչ միայն պետութիւնը, այլև իւրաքանչիւր ազգութիւն պէտք է դէմ լինի օտարացնող, կղզիացնող, թշնամութիւն սերմանող նացիօնալիստական արտայայտութիւններին. սակայն երբէք չպէտք է շփոթել նացիօնալը—նացիօնալիստական ձգտումների հետ: Պէտք է խոստովանուել որ իրար կողքի ապրող հայը, վրացին, թուրքը, ուսւր իսկապէս իրար ճանաչելու, իրար հասկանալու ոչ մի լուրջ ջանք չեն գործ դրել. իրար կասկածումն, իրար մեղադրումն մեծ մասամբ ասէկօսէներ, սխալ հասկացած շարժառիթների հիման վրայ: Այդ տգիտութիւնն, այդ անբարեխիղճ մակերևոյթասիրութեան վերջ պէտք է դնել: Այդ կորստաբեր հին ուղղութիւնը փոխելու համար այժմ անհրաժեշտ է, որ թոյլ տրուի գումարել հայ, վրացի, թուրք ընտրեալ ներկայացուցիչների մի համագումար Կովկասում: Անհրաժեշտ է, որ մարդիկ տեսնեն իրար, բացատրուեն, պարզեն թիւրիմացութիւնները, հասկանան իրար, փարատեն անմիտ կասկածներն ու մեղադրանքները և ծրագրեն համերաշխ համակենցաղի պահանջները, պարզելով իւրաքանչիւրի նացիօնալ, սակայն ոչ նացիօնալիստական ձգտումները: Առանց այդ երեք պայմանների մանր-մունր բեֆորմներով և բիւրօկրատիական-պոլիցիական կարգադրութիւններով չի կարելի բուժել Կովկասի վէրքերը, որոնցից ամենածանրը նրա ազգերի երկպառակութիւնն է: